

Auguste Comte kritikája a Pécsi Minerva Társaság folyóiratában

H. Szabó Sára *

Abstract **The Critique of Auguste Comte’s philosophy in the journal of Minerva Society.** This article is dealing with the critique of Auguste Comte’s philosophy in the journal of Minerva Társaság (Minerva Society) that was published in the University of Pécs from 1921 by scientists as famous as rector János Halasy-Nagy or Gyula Kornis, secretary of the minister Kuno Klebelsberg. Minerva Társaság was founded by academics that had to leave their former Hungarian universities in Pozsony and Kolozsvár due to the Trianon peace treaty after World War I. It is interesting to observe the reasons of this anti-positivistic critique as well as the founders’ aim with the publication of this journal in spite of the defeat of Auguste Comte’s philosophy that had taken place in West-Europe still in the 19th century.

Keywords positivism • materialism • progress

A pozitívizmus a feudalizmus felett győztes nyugat-európai polgárság érdekeinek megfelelő filozófiai rendszerként vált ismertté és terjedt el a világon, így Latin-Amerikában, valamint Kelet-Európában és Magyarországon is, ahol a feltörekvő polgárság helyett a feltörekvő nemesség és értelmiség találta vonzónak. Amíg Latin-Amerikában a feltörekvő mexikói mesztic burzsoázia vagy Braziliában a nemzeti függetlenségért harcoló burzsoázia és értelmiség tűzte zászlajára.

R. Várkonyi Ágnes véleménye plasztikusan írja le a XIX. század második felének magyar társadalmi körülményeit, amelyek vonzónak találhatták a tudomány, főleg a természettudományok mindenhatóságára alapozott filozófiai rendszert. „A XIX. sz. második felének társadalma követelte a fejlődés elvét a teológiai bilincsek szétfeszítésével együtt, a természetfölötti elveken lebegő általános helyett a természettudományos egzaktssággal aládúcolt törvényeket, s velük a szabad versenyes kapitalizmus ideológiai támasztékát. Ez a szükséglet a „létért való küzdelem” elvében kereste és találta meg öniszólását.¹

Ez a megállapítás hasonlóan érvényes a szintén megkésett fejlődésű Mexikó esetében. A mexikói mesztic Porfirio Díaz kapitalista nemzeti hatalmának kiépítéséhez is szellemi muníciót jelentett a pozitivistá filozófia, amelynek fő üzenete a tudomány

* ny. főiskolai tanár, Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar

segítségével a rend és haladás megvalósítása. Díaz elnök a científico-k (tudósok) segítségével a megszerzett hatalmát törvényesítette, megteremtve a rendet. Ennek következtében a Reforma, a mexikói polgárháború, szinte végelláthatatlan csatározásai után létrejött porfiriátus (pax porfiriata) viszonylag hosszú békés időszakot jelentett az Istentől messze, de az Egyesült Államomhoz közel fekvő államban. Ennek az államnak egy nagy része éppen a XIX. század második felében vált a közeli szomszéd tag államává Texas, California, Új-Mexikó.

A XIX. század – Michel Foucault szavaival is – a „történelem kora”,- mivel ekkorra a történelmi tények soha nem látott sokasága gyűlik fel, amely lehetővé teszi az egységes tudomány szaktudományokra való szétesését. Ezzel párhuzamosan megszülettek az átfogó fejlődési sémák a reflektálatlanul racionalista történetfilozófiai konstrukciók – historizmus békésen átment pozitívizmusba.²

Magyarországon több részletben tapasztalhatók a pozitívizmus hatásai, illetve annak befogadása, amelynek első hulláma az 1848-49 függetlenségi harc utáni önkényuralom illetve emigráció, majd a második korszak a kiegyezés korára datálódik. A hatás harmadik időszaka a XX. század elejére tehető, amikor a Huszadik Század című folyóirat igyekszik népszerűsíteni a társadalom természettudományos módszerek segítségével történő vizsgálatát a szociológia alkalmazásával Herbert Spencer evolucionista nézeteire való kitekintéssel. Tekintve, hogy a Huszadik Század című folyóirat megalapításához Herbert Spencer támogatását kéri az alapítók, levélben fordulva az akkor már idős angol filozófushoz, aki Brightonból írott válasz levelében támogatásáról biztosítja az alapítót. „Örömmel értesültem, hogy egy olyan folyóiratot szándékoznak kiadni, amely különleges céljával tűzte ki a társadalmi kérdésekre vonatkozólag a racionális – azaz tudományos eszmék terjesztését. A társadalmat úgyszólván mindeztideig mesterséges csinálmánynak és nem fejleménynek tartották. Egyáltalán nem ismerték fel a társadalmi jelenségek természetes rendjét, hanem hallgatagon mindig feltételezték, hogy a társas élet tüneményeinek rendjét kormányzati cselekmények szabják meg”.³

A Huszadik Század azonban nem sok Auguste Comte-tal foglalkozó értekezést közöl, többnyire csak Jászi Oszkár, Pekár Gyula, Szabó Dezső tollából.

Inkább a comte-i szociológia társadalom feltáró és az azt kutató módszereit alkalmazták.

Mintegy negyedik hullámként Auguste Comte pozitívista filozófiájának megemlézése az I. világháborút Magyarország számára kedvezőtlenül lezáró Trianoni béke utáni időszakban is újból tapasztalható. Ekkor viszont ellenkező előjellel, mivel nem az irányzat követésére buzdítanak, hanem éppen ellenkezőleg, nyílt kritikával illetik. Ez természetesnek tűnhetne, de mégis meglepő, hogy a nyugat-európai anti-pozitívista kritikák után (pl. a Sorbonne professzori filozófiájának kritikája, Émile Boutroux után) jóval később Magyarországon ilyen nagy figyelemmel kritizálják a világszerte már megkritizált comte-i filozófiát.

Miért tapasztalható a Minerva Társaság című folyóiratban ötven évvel később, 1922-ben – Pauler Gyula az Auguste Comte-i pozitívista történelemszemlélet apologetikáját bemutató akadémiai székfoglalója után – a pozitívizmus kritikája, és az Auguste Comte által létrehozott filozófiai rendszer magyarországi kritikai szintű továbbélése a XX. század húszas éveiben? Akkor, amikor Nyugat-Európában már új filozófiai irányzatok válnak ismertté, például az életfilozófia, amelyre jó példa Henri Bergson filozófiai pályája. Bergson az École Normale Supérieure és a Sorbonne tanáraitól is a pozitívizmus kritikáját hallgathatta és logikusan fordult a metafizikához. A professzorok filozófiájának egyik neves képviselője Émile Boutroux, Bergson filozó-

fiatanára volt, aki a kortárs filozófiáról cikket írt a *Revue de Métaphysique et de Morale* filozófiai folyóiratban. Cikkében észreveszi azt, hogy a különböző kortárs filozófiai művek egy bizonyos azonosságot vagy hasonlóságot mutatnak, vagyis a „metafizikára szomjaznak” [*ivresse métaphysique*].⁴ Ennek az irányzatnak az első megnyilatkozása 1857-ben volt tapasztalható, amikor Hippolyte Taine Victor Cousint „kora első metafizikusának” [*premier métaphysicien du temps*] nevezte.⁵

Bergson pályakezdőként filozófiai útravalót merített Spinoza, Kant, Auguste Comte, Herbert Spencer, William James, Lachelier, Ravaisson, Émile Boutroux filozófiai nézeteiből, nagyrészt elfogadva kételyeiket. A gondolkodásában a fordulópontot a Clermont Ferrand-i tanárkodásának éveit jelenti, amelynek során az ottani előadásaival forradalmasította az akkori filozófiai világot. Ugyanis elkezdte kritikával illetni az előző pozitivisták és evolucionisták filozófusok nézeteit, elkezdett kételkedni nézeteik időtállóságában. Bizonyára ismerte Félicité de Lamennais mondását: „A múlt századra a megbocsájtás, az elnézés a jellemző, a mi századunkra pedig a kételkedés.”⁶

Henri Bergson doktori disszertációja, *L'Essai sur les données immédiates de la conscience* 1889-ben határozott szembenállást fejezett ki a racionalizmussal szemben valamint Auguste Comte pozitivisták felfogásával szemben is. Túllépett a comte-i filozófia iránti rajongásán, elvetve az élet pszichikai effektusát tényekre redukáló pozitivisták megállapítását. Mivel úgy gondolta, hogy a közvetlen ismeret lehetőséget biztosít arra, hogy elérje az egyént a maga valóságában, amely minden objektív törvény fölött áll a maga tiszta időtartalma alapján.

Az életfilozófia nagy hatással volt saját, francia és külföldi kortársaira és saját országában nagy feladatot végzett el a francia filozófiatörténet szerint, mert a marxista hatásokat csökkentette. Magyarországon ez nem történt meg.

A Minerva Társaság folyóirata első számában az egyik alapító és főszerkesztő Thienemann Tivadar bevezető cikket ír és egyben a pozitívizmussal vitatkozva programát prológusként meg is határozza az új folyóirat célját, amely nem más, mint a német idealizmus védelme a materializmussal szemben.

A Minerva Társaság című tudományos folyóiratot a Trianoni békeszerződés után – és annak hatására – 1921-ben alapították meg, éppen a békeszerződés miatt a Pozsonyból, vagy Kolozsvárról a Trianon utáni Magyarországra, a Pécsi Egyetemre került egyetemi tanárok. A neves alapító tagok között volt elnökként Gombócz Zoltán, alelnökként Hóman Bálint a későbbi vallás- és közoktatási miniszter, szerkesztőként Thienemann Tivadar, valamint Horváth János egyetemi tanár.

A folyóirat első számában Thienemann Tivadar bevezetőként meghatározza a folyóirat alapvető tendenciáját, vagyis Auguste Comte filozófiai rendszerének bírálatát, amelyhez tudományos alapossággal lát hozzá. Mindenekelőtt annak XIX. századi magyarországi hatására tér ki.

„Ha valami névvel akarjuk jelölni a magyar szellemi tudományoknak 1867-től a világháborúig terjedő korát, akkor tudományos életünk rohamos fejlődésének ezt az idejét a pozitívizmus korának kell neveznünk. Az első értekezések, melyek a pozitívizmust a magyar történettudományokban proklamálták, kifejezik a pozitivisták tudományosság alapteteleit. A pozitívizmus összes tanításai abból az alapmeggyőződésből fakadnak: kezdetben vala a matéria, mindennek eleje és lényege az anyag. A tudományok körét ez a meggyőződés az anyagi világ realitásaira szűkítette, az érzékelhető, kézzelfogható tárgyakkal foglalkozó természettudományokat állította a tudományok hierarchiájában a legmagasabb fokra.”⁷

A cikkíró számára a materializmus és a pozitívizmus egyet jelent, ami a pozitívizmus eléggé vulgáris felfogását mutatja. A materializmus nyílt kritikájához csak

ürügy a pozitívizmus. A materializmus illetve számára a pozitívizmus magyar hatását a német idealizmus magyarországi elterjedtségével akarja ellensúlyozni. „Még szerencse, hogy történetirodalmunkban sokkal mélyebben gyökerezik a nemzeti idealizmus, semhogy ez a pozitívista „tárgyilagosság” rajta végleg beteljesedhetett volna. A pozitívizmus a természettudományok gyámsága alá rendelte a történettudományokat és a történészek fájlalták, hogy módszerük a fizikához mérve tökéletlennek bizonyult.”⁸ A *Huszdik Század* című folyóirat is „hibás” és „bűnös” a cikkíró szerint a comte-i nézetek elterjesztéséért. „Minálunk sem volt hangosabb a pozitívizmus, sehol diadalmasabb a természettudományos világnézet, sehol több menthetetlenül egzakt törvényt nem szabtak a szellemi tudományokra, mint a *Huszdik Század* c. szociológiai folyóiratban, mely céltudatosan küzdött az egész világnézet uralomra jutásáért. E szociológia útján vált lehetségessé az anyagi és gazdasági érdekeket, a szellemi tényezők teljes kikapcsolásával a társadalmi élet irányító erejének föltüntetni.”⁹

A pozitívizmust használja fel a polgári radikális irányzatú folyóirat elleni kritikára, mivel a cikkíró szerint az nagyban hozzásegítette ennek a materialista világnézetnek az elterjedését.

A Huszdik Század című folyóiratot a század elején alapították és az alapításhoz Herbert Spencer szintetikus filozófiai elveket valló evolucionista filozófus individualista elveit szándékoztak programjukba alkalmazni. Herbert Spencer levélben üdvözölte ezt a szerkesztői törekvést. A XX. sz. alapításának körülményeiről írta Lorsy Ernő, amelyet Litván György tanulmányában idéz „1899. Szilveszter éjszakáján számos magyar házban azon vitakoztak, mikor kezdődik a huszdik század, mindjárt éjfélkor-e vagy csak egy év múlva 1901. január elsején... Budapesten egy kis kör eldöntötte a vitát 1900. január havában megindított egy társadalomtudományi szemlét, és annak a „Huszdik Század” nevet adta... Kik voltak ezek az alapítók? Az alapítók között, az ipari és a pénztöke képviselőiként Láczy Leó és Hegedüs Lóránt voltak, akik az 1902-től induló Gyáripárosok Országos Szövetségében is tevékenyen részt vettek. Az ő céljuk is a szociológia segítségével történő társadalomtudományi kutatás volt ugyanúgy, mint a társadalomtudományok művelőinek Láczy Gyula, Kautz Gyula, Pulszky Ágost, Körösy József és tanítványaik Gratz Gusztáv, Somló Bódog, Jászi Oszkár, Vámbéry Ruzstem-nek.”¹⁰

Herbert Spencer valójában nem volt pozitívista, de a szerző, Thienemann Tivadar közös nevezőre hozza Herbert Spencert és Auguste Comte-ot. Ez az általánosítás abból fakad, hogy a nemrég lezajlott 1919-es eseményeket előkészítő materialista társadalmi szemléletet akarja éles kritika tárgyává tenni.

„Savoir pour prévoir afin de pouvoir” (A tudás előrelátás és hatalom) volt a pozitívizmus jelszava és a jelszavával mindenkori szövetségese lett a XIX. század társadalomboldogító utópistáinak és forradalmárjainak. A szellemi élet természettörvényeinek fölfedezése volt e tudománynak végső – elérhetetlen – célja és e követelésével megint öncéllá tett egy módszertanilag hasznos elvet, megfeledezve arról, hogy ez a „törvényszerűség” ismétlődések leírására és konstatálására vezethet, de nem magyarázhatja meg a szellemi jelenségek okát és lényegét.”¹¹

Erre példát is hoz a szerző az irodalomtudomány területéről: Brunetiére-t említi, aki megírta Darwin származástana szellemében a műfajok biológiáját is „nála az irodalmi mű formák növekednek, osztódnak, alkalmazkodnak, az erősebb elpusztítja a gyengébbet a létért való küzdelemben.”¹² Ez inkább a szociáldarwinizmust bírálja, mint A. Comte-ot.

Az utolsó bekezdésben fogalmazza meg a szerző igazi célját, amelyhez a Comte-i pozitívizmus csak ürügy volt, és amely a szerkesztő mellett a társaság alelnökének Hóman Bálintnak is kifejezi véleményét. „Talán hosszasan is időztem a pozitivisták tanításoknál, de ki akartam mérni a tudománynak ezt az – egyik- útját, hogy tudjuk, honnan indul ki és hová vezet, mielőtt folyóiratunkkal elindulnánk a másik úton, mely az idealizmus irányában halad”.¹³

A Minerva Társaság később is folyamatos szellemi harcot folytatott a pozitívizmus ellen, illetve a túl általánosan értelmezett pozitívizmus ellen, így a Saint Simon-i utópista tanok és egyéb materialista, vagyis szerinte „marxista” nézetek ellen. Ezt támasztja alá, hogy még 1926-ban is tanulmányt szentel a pozitívizmus kritikájának Halasy-Nagy József a Pécsi Egyetem rektora, aki a német kritícizmust hasonlítja össze a „társadalmi kérdések iránt fogékonyabb és analitikusabb hajlamú angol és francia lélekből fakasztott pozitívizmussal.” A kritícizmus éppen abban látja feladatát, hogy a tudományos igazság logikai előfeltételeit nyomozza, addig a pozitívizmus eleve lemond róla.”¹⁴

A pozitívizmus eleve lemond a dolgok végső okainak feltárásáról. A szerző másik kritikai észrevétele a filozófia és a szaktudományok viszonyára céloz. Ez így igaz, mert a pozitívizmus a tényeket vizsgálja és a dolgok végső okainak kutatását nem is tűzi ki céljául.

„A pozitívizmusra a szcientizmus a jellemző és nem válik el egymástól a filozófia és a szaktudomány... A pozitívizmus lemondott a metafizikáról, az egész tudásáról.”¹⁵ Helyette a tények feltárását tűzte ki céljául. „A pozitívizmusban a modern –pragmatista polgári lélek ébredt öntudatra.”¹⁶ A modern polgárság jellemzését adja a szerző. „Erre a polgárságra a kvantitatív világgép a jellemző”.¹⁷ Ez a kvantitatív szemlélet már az antik filozófiában tapasztalható volt a görög Pythagóreus irányzatnál, emeli ki a szerző, amelyet A. Comte csak átvett ettől a görög iskolától. Tehát a szerző szerint ez sem eredeti meglátás.

A filozófia Francis Bacon nézeteivel tudja a mennyiségi jelleget minőségivé tenni. Bár a szerző Leibnizt is idézi a kvantitatív szemlélet hangsúlyozására „dum Deus calculat fit mundus”, Leonardo da Vinci hasonló meggyőződésű „a természet könyve matematikai nyelven van megírva.”¹⁸ A cikkíró szerint már Descartes hirdette, hogy „az értelem a világ alapelve”, így erre sem A. Comte jött rá. Mindennek bizonyítására, mint forrást említi még Galilei, Locke, Newton, Hume, Kant tanításait.

A pozitívista filozófia ellentmondásos is, mert hit is kell hozzá, a pozitívizmus önmagát vallás rangjára emelte. Ez igaz, mert 1845-től A. Comte meghirdeti az Emberiség vallását, ami azonban a tudomány vallását jelenti. Comte kritikáját még elmélyíti Marx nézeteivel való kapcsolatba hozásával: „mindez persze csak A. Comte-nál válik először teljesen világossá... Az ő ajkáról sem volnának meglepők ezek a Marxtól származó szavak: eddig a világ mindig csak ismerni akart; most rajta, változtassuk meg a világot!”¹⁹

A marxi koncepció nem A. Comte-nak tulajdonítható, csak a szerző erős vulgarizálásának eredménye a hasonlóság egyik aspektusának kiragadása és hangsúlyozása. Ez a szerzői gondolat ugyanolyan vulgarizáló, mint a materializmus és a pozitívizmus egyenlővé tétele. Ezentúl még az eredetiségét is megkérdőjelezi. A szerző szerint „a pozitívizmust részint azok a gondolkodók készítették elő, akik világosan megfogalmazták a pozitívista elmélet egyik - másik tételét, mint Bacon, Montesquieu és Saint Simon gróf,- részint azok, akik lerombolták útjából a metafizikát mint, Locke és Hume.”²⁰

A haladás pozitívista elmélete sem eredeti Halasy-Nagy József szerint, mivel már Pascal, Descartes, Fontenelle, Turgot és Condorcet is alkalmazták. Sőt a szerző szerint a szociológia is megtalálható Condorcet *Esquise d'un tableau historique des Progrès de l'esprit humain* című művében.²¹

„Az a szellem, amely a pozitívizmust létrehozta, a régi metafizikával szétrombolta a régi kultúrát is, elmaterializálta a lelket, urrá tette fölöttünk a technikát és kifejlesztette az erős gépembert.”²² A szerző végkövetkeztetésében aláhúzza, hogy A. Comte nem volt eredeti gondolkodó, mivel Hume már Comte előtt megalkotta a „szellemi világban a képzetek asszociációját ... ezzel szinte magától adódott a további program”.²³ Mindezzel Comte jelentőségét akarta csökkenteni.

Ez a nézet Kornis Gyula véleményével harmonizál: „Hegel után a metaphysika úgy hangzik, mint Ilias post Homerum. Efféle elszerencsétlenedett Iliászok a Comte-i pozitívizmus s a Hamilton metaphysikája, a Stuart Milleket nem is említve”.²⁴

Kornis Gyula a magyar kultúrfölényt meghirdető és azt stratégiaként kultúr- és tudomány politikájában végrehajtó gróf Klebelsberg Kunó vallás és közoktatásügyi miniszter államtitkára lett. Jelenleg általam idézett cikkét 1922-ben publikálta a Minerva Társaságban, bemutatva hogy a magyar filozófia és az Akadémia csak a magyar nyelvhez és csak a magyar kultúrához kötött, mivel abból ered, de nem zárja ki a külföldi hatások befogadását.

Ebben a megállapításban az is érződik, hogy egyedül csak a magyar nemzeti tudomány tudott ilyen fokra eljutni, hogy nemzeti tudománya nemzeti filozófia szintjére jutott. „A kor kultúrája öneszméltre ébred, öntudatosná akar válni. Ez a törekvés a kor philosophiájában bontakozik ki. ... a philisophia valóságos kultúrhatalom, történeti mozgató erővé emelkedik.”²⁵ Ebből a koncepcióból bírálja a pozitívizmust, az önálló filozófia kultur missziója védelmében. „Erős philosophiaellenes szellem kap lábra a pozitívizmus nevében a szaktudományok körében”.²⁶ Ez a szembeállítás túlzó, de a szerzőnek a filozófiát védő elgondolásába beleillik. „Mert ha valaha, a mai kor lelkének, melyet a világragédia megtörött s melyet úgysis impresszionista, az általános nyomorúság és szenvedés közepett annyira szétfolyó s anarchikus gondolkodásmód, a fogalmak aggasztó zavara jellemez, különösen szüksége van fölemelő, az életnek szilárd eszményeket és végső célokat kitűző világfelfogásra. A kor lelke talán sohasem volt annyira alkalmas arra, hogy a philosophia, mint elsőrendű culturnagyhatalom, a maga életformáló erejét kifejtse. A világkatasztrófa óta mindenütt, nálunk is, hirtelen megnövekedett a philosophiai gondolkodás iránt való fogékonyság. Az utóbbi években Csonka-Magyarországon sokszorosan több philosophiai könyv fogy el, mint a béke esztendeiben. Ma olyan emberek is buzgón, lélekből philosophálnak, akik még nemrég is mélyen megvetették a meddő és üres spekulációt”.²⁷ Kornis Gyula a Trianoni békekötés után kialakult politikai következményekre gondol, és a Trianoni béke utáni helyzetet így érzékelteti. „A nemzet mai rettenetes történeti válsága közepett a zilált magyar lélek is lázasan elvi eligazodást, szilárd eszményeket keres. Mert hisz addig él a nemzet, amíg vannak ideáljai.”²⁸

Ezt az ideált a nemzeti philosophiai műveltség elterjesztésében véli megtalálni. „a mélyebb philosophiai műveltség az öntudatos, elvileg igazolt, magasabbrendű nemzeti életnek is egyik legjelentősebb feltétele. Ennek megteremtése ma a magyar philisophia munkásainak, az Akadémián belül és kívül, a legmértöbb feladata.”²⁹

Talán érthetőbbé válik, hogy Klébelsberg Kunó miniszter államtitkára Kornis Gyula mennyiben járult hozzá a magyar kultúrfölény elmélet filozófiai

megalapozásához, amelyhez felhasználta a pozitívizmus kritikáját a materializmus elleni támadásra.

Jegyzetek

1. R. Várkonyi Ágnes: A történelem fejlődés teóriái: I. 1973. p. 103, Akadémia Kiadó, Budapest.
2. M. Foucault : Les mots et les choses. Paris, 1966. p. 229. In: Filozófiai Figyelő 1984./4 Erdélyi Ágnes – Kelemen János: Történelemfilozófia, kérdések és perspektívák, p.12.
3. Huszadik Század, 1900. /I. szám, p.3.
4. Émile Boutroux : La philosophie en France depuis 1867. In: Philosophie France XIXe siècle, Écrits et opuscules, (choix, introductions et notes par Stéphane Douailler, Roger-Pol-Droit, Patrice Vermeren), Le Livre de Poche, Librairie Générale Française, 1994. p.872.
5. I. m. p.872.
6. I. m. p.866.
7. Thienemann Tivadar : A pozitívizmus és a magyar történettudományok, Minerva-Társaság, 1921. p.7.
8. I. m. p.19.
9. I. m. p.20.
10. A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. Szerk.: Kiss Endre – Nyiri János Kristóf, Kossuth Kiadó, 1977. Budapest, p.85.
11. Thienemann Tivadar : A pozitívizmus és a magyar történettudományok, Minerva-Társaság, 1921. p.22.
12. I. m. p.26.
13. I. m. p.27.
14. Halasy- Nagy József : A pozitívizmus kezdetei, Minerva-Társaság, 1926. p.177.
15. I. m. p.178.
16. I. m. p.179.
17. I. m. p.180.
18. I. m. p.187.
19. I. m. p.189.
20. I. m. p.189.
21. I. m. p.195.
22. I. m. p.196.
23. I. m. p.201.
24. Kornis Gyula : A magyar filozófia fejlődése és az Akadémia, Minerva-Társaság, 1922. p.360.
25. I. m. p.359.
26. I. m. p.384.
27. I. m. p.398.
28. I. m. p.398.
29. I. m. p.399.